इति । तदेतच्च, सूत्रितदिशैव त्रयीलक्षणं काव्यमिवाङ्गोपाङ्गादिविभूतिभिरुपक्रियमाणकर्तव्यताकं व्यवहारगत्योपमानोपमेयभावं भजदप्यन्योन्यानुग्राहकं परीक्ष्यते । एवं च विचारभिदयाङ्गेभ्योऽतिरिक्तमङ्गि; अङ्गविन्यासविशेष एवाङ्गीति यथाप्रतिभानं परिभावनीयम् । तथा—शब्दः, द्रव्यं वा गुणो वा स्यात्; अर्थः, पारमार्थिको वा व्यावहारिको वा प्रातिभासिको वा स्यात्, एतयोः संबन्धः, नित्यो वा कृतको वा स्यादित्यन्यदेतत् । प्रकृते स्वस्वसमयमर्यादया भिद्यमानोऽपि संज्ञासंज्ञ्यङ्गाङ्गिभावबन्धुरो विश्वजनीनो वाङ्मयप्रवाहः साहित्येन नीयते । तत्र शिक्षा तावत्—(१) शिक्ष्यतेऽनयेति, शिक्षणं वा शिक्षा; वेद इवात्राप्युच्चारणसौष्ठवपुरस्कारेणैव गुण-रीतिसंक्रान्तशरीरा । यामन्तरेण 'अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम्', इति सुवन्धूक्तिं तिरोदधती कालिदाससूक्तिरप्यात्मनो नैसर्गिकीं श्रवणाञ्जलिपुटपेयतां जहती श्रवणमुद्वेजयति । तदेतदुक्तं भगवता पतञ्जलिना महाभाष्ये—'ग्रस्तं निरस्तमविलम्बितं—' इत्यादि (प.) । तथा प्राकृतमुद्दिश्य हालेनाप्युक्तम्—'अमिअं पाउअकव्वं पढिउं सोउं अ जेण आणन्ति' (गाथा. १।२) इत्यादि । एतद्वर्जनेनैव पुनः—

"अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य
सरस्वती-विभ्रम-जन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनामुदेति
सौभाग्य-लाभ-प्रतिभूः पदानाम् ॥'
'जयन्ति ते पञ्चमनादमित्र-
चित्रोक्ति-संदर्भ-विभूषणेषु ।
सरस्वती यद्वदनेषु नित्य-
माभाति वीणामिव वादयन्ती ॥" (विक्रमाङ्क. १।९-१०)

इति शब्दात्मककाव्यशरीरस्वरूपपर्यवसिता कवयितृनावेदयन्ती बिल्हणोक्तिरिति दिक् ॥

---

१. "तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था' । 'गीतिषु सामाख्या' । 'शेषे यजुःशब्दः' (मी. सू. २।१।३३–३५) इति जैमिनिसूत्रैर्ऋक्सामयजुषां लक्षणानि । एभ्योऽथर्ववेदो नातिरिच्यत इति सूक्ष्मं द्रष्टव्यम् ॥ २. इदं न्यायदर्शनानुसारेण ॥ ३. इदं बौद्धदर्शनानुसारेण ॥ ४. शब्दो द्रव्यमिति मीमांसकाः ॥ ५. शब्दो गुण इति नैयायिकाः ॥ ६. अयं विभागो वैदान्तिकानाम् । एते कतिपयैर्मायावादिन इति व्यपदिश्यन्ते । अयं मायावादो बौद्धदर्शनानुसारी शारीरक-मीमांसाकारैः श्रीशंकराचार्यैरुद्भावित इति बहूनां भ्रमः । वस्तुतस्तु नायं तथाभूतः, किंतु ततोऽपि भूयाँश्चिरंतन इति नूतनविज्ञानोन्मीलितलोचनानामपि सिद्धान्त इति दिक् ॥ ७. नित्य इति मीमांसकाः ॥ ८. कृतक इति नैयायिकादयः ॥ ९. 'अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति' इति संस्कृतम् । एतेन तत्तद्देशीयानां भाषाकाव्यानामपि श्रवणं पठनं च व्याख्यातम् ॥